

940.2

(497.11)

31

2331

31

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ВАСКРС ДРЖАВЕ СРПСКЕ

И

ЊЕГОВИ ИСТОРИЦИ

Поводом посмртне књиге Б. Калаја Geschichte des serbischen Aufstandes. 1807—1810. Wien 1810.

На по се штампано из Годишњице Николе Чупића књ. XXX.

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1910

№ 9197-11; 09

663

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ВАСКРС ДРЖАВЕ СРПСКЕ

И

ЊЕГОВИ ИСТОРИЦИ

Поводом посмртне књиге Б. Калаја Geschichte des serbischen Aufstandes. 1807—1810. Wien 1810.

На по се штампано из Годишњице Николе Чупића књ. XXX.

Савременик Реп. бр. Србија
РЕПУБЛИЧКИ СЕКРЕТАРИЈАТ
ЗА ИНФОРМАЦИЈЕ - БЕОГРАД
БИБЛИОТЕКА
Инв. бр. 2435

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1910

ПРЕГЛЕД

1. Различита гледишта на историју и једини задатак научне историје. Посмртно дело Б. Калаја.
2. Младост Б. Калаја и његове југословенске студије. Потоњи погледи с министарске столице.
3. Планови графа Ј. Андрашија о Босни и Херцеговини и радња српских државника о истом предмету.
4. Г. Л. Талоци као издавач посмртнине Б. Калаја. Празнина о автономним повластицама Србије од 1793.
5. Непосредни преговори устаника с Портом. Држање Русије и Аустрије према тим преговорима.
6. Суштина руског протектората у Србији. Неуспеси руских представника. Бркање унутрашњих размирица са спољном борбом.
7. Шта су разумевали Руси а шта Срби под протекторатом? Последице руског протектората у развићу Србије.
8. Срби и Хрвати на размеђу Истока и Запада а по том на размеђу руске и аустријске сфере интереса. Недостатци аустријске политике.
9. Завршни поглед на Калајево посмртно дело. Погледи реалне науке на историју.

ВАСКРС ДРЖАВЕ СРПСКЕ И ЊЕГОВИ ИСТОРИЦИ

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

Поводом посмртне књиге B. Kállay, Geschichte des serbischen Aufstandes 1807—1810. Aus dem Handschriftnachlass herausgegeben von Ludwig von Thallóczy. Uebersetzt von Stephan Beigel. Wien 1910.¹⁾

Веома је за жаљење што је излагање историје толико везано са засебним интересима и тежњама, да готово никад није у стању да представи стварни опис прошастог живота онако како је био у истини. Колико гледишта — толико интереса и толико историка.

Историја Србије изгледа, на прилику, другојачије, ако ју је писао Србин, а другојачије, ако ју је писао Аустријанац или Рус, и то није само у малим стварима. Србин ће се непрестано старати да вам о Србији говори као о држави која представља сва остала племена српско-хрватска или југословенска. Његове националне тежње показате вам, његовим српским пером, прве покрете једнога бића којему је намењено да се шири. Једноме Србину развијање Србије мора ићи у духу уједињавања, и Србин ће вам увек пропустити у своме писању тежњу да се од Србије начини средиште будућег уједињења за Србе, Хрвате, па чак и за све Југословене. И кад ко заузме такво гледиште, не чини то на памет ни без икаквог оправдања. Идеје о јединству српских и хрватских племена, с којима би се врло лако могли ујединити још и Словенци, нису постале јуче ни прекјуче. Ваља се опоменути великог илирског покрета, југословенских идеја

¹⁾ Штампано француски у Јагићевом Archiv f. slavische Philologie, Band XXXII pag. 189—227.

и тежњи, које су из дана у дан све живље, да се уједине макар каквим начином племена која говоре један исти језик и која би могла да се задахну истоветним задатком живота. Те су мисли живе свуда. Њих ћете чути где хоћете, у законодавним скупштинама у Београду и у Загребу, у здравицама приликом разних друштвених сусрета и на приватним састанцима. Овим земљама треба још мало више рада и образованости, која је непрестано на ступњу врло неразвитом, па ћете имати да угледате пред собом организам нов, народ који хвата на десет милиона, и који ће да тражи освештана права човечанства и не помишљајући да се ма према коме силом служи.

У Аустријанца је поглед на српску историју увек конзервативан, пошто то следује само по себи са гледишта Аустријскога Царства. Аустријанац не може да сакрије како је њему Србија само земља тврдо ограничена међународним уговорима и како она вечито ваља да остане таква каква је. Наравно да ни Аустријанац не може спорити да Срба има и под круном Хабсбурговом и у Турском Царству, али признајући факат, њему очевидно непријатан, он не може да сакрије како би желео да Срби изван Србије немају ништа заједничко са Србима у Србији и да нарочито Хабсбурговски Срби треба да су задахнути мислима и погледима аустријским. Испод руке се чини што се може да тих Срба нестане, да се њихова национална животна снага ослаби, и да се они утопе у Немце, Мацаре, и т. д. Католицизам, који није нимало супротан националним идејама сам по себи, изгледа Аустријанцима мање опасан. Њима се највише свиди средњовековна раскомаданост ових племена у мале несложне групе или државе, и они би ради били, да колико год могу одрже раскомаданост, која нам је остала иза средњих векова, макар да данас у нашем народу за њу нико не мари. То је узрок што аустријски и немачки кругови воле да виде на југу Аустрије и Угарске средњовековно стање ствари и не могу да се навикну да приме промене које су се са нашим временом о нама у духовима извршиле.

Рус би, опет, видео ту исту ствар савршено другачије. С малим осећањем за идеје уједињења међу Ју-

гословенима, Руси су више заузети за идеје православља, и не крију свој антагонизам према католицизму, антагонизам који своју снагу црпи поглавито из положаја Руса према Пољацима. Од времена последњег руско-турског рата и од ослобођења Бугарске, руске се жеље окрећу тамо, и изгледа да у Русији Бугаре воле више него све друге Југословене. У Русији се Бугарска радо сматра као југословенска православна земља која је руским оружјем ослобођена, и ако не у другом, а оно барем у моралном смислу Руси воле да тамо постоји њихов протекторат. Било је време када се (пре последњег рата) истим очима гледало на Србију. Има и историк који је у књизи заступао такво гледиште. То је Нил Попов са својом књигом *Русија и Србија* (1869). Србија би, по мислима тога историка, имала увек да се показује захвална и одана Русији. Најмање одступање од тих основних погледа, макар под каквим изговором, по томе би се писцу имало сматрати као нека јерес. И како се Русија сама губи и збуњује у својој властитој рђаво организованој величини; како се много пута са свим разликама и сукобљавају тежње и радње њене дипломатије, њенога свештенства, њенога књижевног света и њених разних организација или удружења: догађа се да се нешто и нешто у Русији проповеда штампом, а овамо се нешто ономе са свим супротно, у исто време, извршује путем дипломатије. Бивало је, на прилику, да се Србија храбри и да јој се дају уверења како Русија никада неће Аустрији допустити да изврши анексију Босне и Херцеговине,¹⁾ а како се, с друге стране, гомилају угодбе више или мање тајне, којима се Аустрији признаје та иста анексија. Русија је сама често у срдачном пријатељству с Аустријом, па опет јој није по вољи, ако би Србија исто тако живела у пријатељским расположењима са суседном монархијом, и као да се у Русији жели, што је готово немогућно, да се Србија према Аустрији

¹⁾ Цар Александар III давао је, на прилику, 1890 така уверења Јовану Ристићу и Ник. П. Пашићу, који су пратили краља Александра I на његову путовању по Русији. Године 1891 у априлу цар Александар III говорио је српском министру финансија др М. В. Вујићу, кад му је исти изјавио страховање да се окупација Босне и Херцеговине не претвори у анексију: „Немојте само ви Аустрију изазивати, а моја је брига да тога не буде. За случај агресивне политике на Балкану, а у првом реду према Србији, ја имам спремљен потребан број бајонета!“

држи у затегнутим расположењима, у име неке сталне оданости према Русији, а Русија, међутим, не мисли да треба да Србију узме у заштиту на случај неприлике, која би могла за Србију искрснути из онакога њеног држања према Аустрији. У погледима је руским све у неку руку збркано и нескладно, тако да из њих није могућно извући политику поуздану и одређену. Исто то се огледа и у списима историјским, у којима се описују исте прилике у прошлости више или мање далекој.

Ако је, дакле, историја наука, ваљало би се запитати које је од горе наведена три гледишта истинито, пошто се сва три међусобно ломе и побијају? Неопходно је признати да ће тачан одговор моћи дати само будућност и потоњи живот самих југословенских народа.

Пред нама је, међутим, посмртна књига покојнога Б. Калаја, аустријскога министра за Босну и Херцеговину, *Die Geschichte des serbischen Aufstandes 1807—1810* у преводу с маџарског. То је друга књига дела започетог међу 1867—1878 под натписом *Geschichte der Serben 1780—1815*. Доста велика, ова књига изашла је недавно (у пролеће 1910) старањем г. Л. Талоција, који се и сам бави српском историјом у њеном босанском огранку. После предговора, у ком је г. Талоци изнео живот и описао историјски рад покојнога Калаја, слеђује сам недовршени посао покојнога Калаја. Има свега пет глава свршених и склоп четири остале главе (7—10), што се нашло међу хартијама покојнога министра. За тим долазе изводи из архивских извора и биографијске белешке о посленицима српскога драмата. Прва глава Калајева описује оснивање рускога протектората у Србији; друга — источну политику Аустрије у време српске побуне; трећа — нову борбу 1808—1810; четврта — унутрашње размирице, а пета — агитације српске од 1807—1808 у Срему и у Банату и план окупације Београда. У књизи, дакле, аустријског министра, која се издаје на свет после његове смрти, описује се управо време дипломатске борбе која је била одсудна за судбину Србију.

* * *

Не треба ни да спомињемо нарочито како је опис о коме говоримо писан с гледишта аустријског. Па ипак

се онажа извесна разлика међу овим посмртним издањем и међу првом књигом Калајевог историје која је изашла 1878. Ту је разлику опазио и г. Талоци, али нити ју је истакао ни објаснио. Ми ћемо се постарати да то учинимо овде с намером да белешке Талоцијеве попунимо.

Млади Калаи, који се око 1867 и 1868 пустио у студије српских ствари, прочуо се онда међу Маџарима као србофил и старао се да похвата са Србима што више разноструких веза. Кнез Михаило Обреновић III ожењен беше Маџарицом, Хуњадијевом, и добро расположен према новоме маџарофилству, а уживајући највеће поверење међу свима Србима, живо подупираше то ново маџарофилство великим ауторитетом својим међу оним истим Србима јужне Угарске који су се 1848 били као један човек дигли на Лајоша Кошута и на његове присталице. Кнез Михаило је веровао у заједницу народа европскога истока и Балканскога Полуострва, рачунајући у ту заједницу и Маџаре, и надао се да ће се Маџари заиста одвојити од Немаца. Кнез је Михаило то мислио по ономе што су Маџари говорили и писали пре 1867 године, а имао је прилике да та сматрања чује баш и из уста самога Л. Кошута, када се с њим једном састао у Лондону. Пре 1867 Србима се веома много обећавало, само што се после, кад се пристало на фанатичку искључивост и на дуалистичке идеје у Аустро-Угарској, о којима ћемо имати да говоримо позније, све то потурило, и оне идеје од пре 1867 оцењене су и забачене као неостварљиве маште. Србофилство Б. Калаја потиче из времена у ком се много уображавало о јединству дунавско-балканских народа без Немаца. Знајући добро, да свака грана политике ваља да има поузданог знаоца, који ће је добро проучити, Калаи се ода студијама о српству. Али је он ипак још тада гледао да свој поглед у изучавању тачно определи у аустријском и у анти-руском смислу. Ја се лично опомињем времена када је Калаи почињао своје студије о историји српскога устанка. Међу 1869 и 1873 ја сам био библиотекар Народне Библиотеке у Београду, а уз то и секретар Српскога Ученога Друштва. У орманима Српскога Ученога Друштва стајале су гомиле писама, бележака и преписа из времена устанка, које су разни родољуби

с побожном оданошћу били уступили друштву, да би послужили што бољем израду историје устанка. Ја скупим на гомилу те давнашње поклоне да се уреде и да им се начини каталог, па да се помећу у завоје, на којима би се назначила година и дан са кратком садржином. Десило се да је Калаи био први који је употребио поменуто, тек уређену грађу. Радио је каткад у Српском Ученом Друштву по неколико сати.

Али су са свим друга расположења била кад је Калаи радио књигу која је пред нама и која је угледала света после његове смрти. Не велимо да је од те промене расположења што претрпела његова љубав к истини; напротив, у посмртној су књизи и стилистичка пажња и мирноћа и обазривост у излагању много јаче. Али ко ће исказати где се налази историјска истина? Књига је писана очима аустријскога министра, који је мерио више пута шта и како да напише. Тога ради припада веће значење и најмањој стварчици. Прву књигу писао је, истина, Аустријанац, али слободан мислилац, из прве епохе нове угарске уставности. Друга је књига писана пошто су идеалне илузије прегрмеле; када је ваљало већ бранити Босну и Херцеговину од „разорних тежњи“, од србизма, када је писац постао један од главних стубова аустро-угарскога дуализма, којему су шиљци нарочито наперени против Словена а још посебице против јужних Словена, јер се једним делом ових последњих мислило да се може увеличати број Маџара. Приповедало се како је Калаи наредио да се у Босни и Херцеговини забрани српски превод његове властите прве књиге о српској историји. У тој се наредби показало колика је разлика између слободног мислиоца од 1867 до 1878 и између потоњег аустријског министра за Босну и Херцеговину!

* * *

Има још једна ситница из биографије Калајеве од г. Л. Талоција, код које ћемо се, објашњења ради, задржати. То је само једна страна из интимне историје о Босни и Херцеговини и о њеној окупацији.

Познато је да је у Србији, од самог почетка автономног живота, политика увек држала као свој задатак

да се са Србијом споји Босна и Херцеговина. Ту су тежњу пробудила и одржавала осећања народности. Политика И. Гарашанина (1842—1858) под кнезом А. Карађорђевићем била је нарочито наперена к уједињењу Босне, Херцеговине и Старе Србије са кнежевином Србијом. Исти је државник водио спољну политику Србије у истом смислу и под кнезом Михаилом Обреновићем. Његово искуство и његов велики ауторитет у тим пословима узрок су који га је издигао изнад ситних династичких размирица. У време српско-турског рата од 1876 у Београду се нарочито нишанило на Босну и Херцеговину, а ни помишљало се није на руске тајне уговоре. Јован Ристић је 1876 чак покушавао да од Порте захтева да се Србији повери администрација Босне и Херцеговине васалним начином, те да се избегне војна и све оно што војна може собом извршити и изазвати. На томе се захтеву, који је Порта одбила, извршио 1876 разлом међу Портом и Србијом, и отворио се рат.

Знало се добро свуда да би уједињење Босне и Херцеговине са Србијом под српском владом био одсудни корак к ослобођењу и к уједињењу српскога народа. Србија, Босна и Херцеговина као једна држава с места би постале право језгро којим би се обезбедила политичка будућност Србије.

Међутим, веома је очевидно, да се такво државно кристалисање јужно од Саве и Дунава не би никада радо примило из Беча зато што је противно ономе што се у Бечу разуме под интересима Хабсбурговске Монархије. И од кад се 1867 основао данашњи дуализам, један се Маџар ставио на одбрану тих интереса. То је био главом граф Ј. Андраши, политичар с погледима најширим свога времена у Аустро-Угарској.

У Талоцијевој биографији Калаја читамо да су граф Ј. Андраши и Б. Калаи били у блиским личним везама. Калаи је постављен за дипломатског агента и консула у Београду још у почетку 1868, за живота кнеза Михаила. Дошао је до тога положаја веома млад, противно правилима и обичном дотадашњем реду те службе. Он је тада тек био почео у Будапешти своје српске студије. По Талоцијевим белешкама Калаи је, по наредбама графа Ј. Андрашија, путовао по Босни већ 1871 године, да би

се са том земљом упознао.¹⁾ Приликом тога путовања Калаи се исказао „да ће се Босна моћи упутити к мир-
„номе своме развиту само онда кад би се сјединила са
„западом (стр. XXVII)“. Запад не може овде значити
друго него Аустро-Угарску. С тога ми из наивног при-
чања Талоцијевог изводимо: да се поседнуће Босне и
Херцеговине налазило у плановима графа Ј. Андрашија
још у 1867²⁾; да је научну и књижевну страну тога посла
граф одмах поверио Калају, а с њом заједно да је Б.
Калаи био посвећен и у цео план графа Андрашија; да
је и дипломатска мисија Калајева у Србији у почетку
1868 имала да служи истој тој идеји и истоме плану и да
Калајеве српске студије у самој ствари нису ништа друго
него претходна (са свим правилна у осталом) приправа
за губернатора Босне и Херцеговине. По добро познатом
начелу „gouverner c'est prévoir“ граф Ј. Андраши је све
унапред приуговљевао још од 1867, а срећа га је по-
служила, те је тој својој политичкој замисли могао да
изради и одобрење Европе на Берлинском Конгресу.

Ово је једна лекција из које би се у Србији имало
да научи много штошта. Државници кнеза Михаила и
њихови последници радили су наивно и на памет на
остварењу народне идеје о задобићу Босне и Херцего-
вине, и не помишљајући да се налази у исто време неко
сакривен, који је, с противне стране, иза заклона, из-
вршивао исти њихов план, али за свој рачун. Веровало
се у начело народности, макар да то начело није било
ничим гарантовано. Наивно су поверавани Маџарима
српски планови, не помишљајући да то њима само про-
хтев дражи. И шта се може, данас, рећи о изреци коју
су бацили намесници (Јован Ристић) 1868, после смрти

¹⁾ И у нас није остао незапажен тај пут. Ондашњи намесник Јов. Ри-
стић писао је (у приватном писму) ондашњем цариградском посланику Ф. Хри-
стићу 3-ћег јула 1872: „Калај је отишао да походи Босну и Херцеговину.
Хоће, вели, да проучи ове земље. Видиш да се спремају да буду меродавни
на Истоку.“

²⁾ Године 1871 држана је у Бечу нека конференција о источним желез-
ницама. Србију је на тој конференцији заступао Јован Белимарковић, онда
министар војни и грађевина. Као заступник Србије Ј. Белимарковић је учи-
нио походу свима аустријским министрима. Том приликом војни министар
Шел казао му је: „Цена је дуализму Србија и Босна (тј. дуализам се могао
склопити, што су Маџари цару обећали да ће му задобити Србију и Босну).
Ја то не знам од цара. Његово је Величанство врло лојално, али то је си-
гурно.“ Из записака Јов. Ристића.

кнеза Михаила, „Твоја мисао погинути неће“, којом се
нишанило на ослобођење Босне и Херцеговине и осталих
земаља српских, о којему је родољубиви кнез размишљао
без престанка? Јадне мале државице и мали народићи
без средстава и без потпоре! Они гледају само на при-
мер Италије и Немачке, а не виде да он за њих не вреди
ништа, да њихова судбина зависи само од великих др-
жава, да те велике државе нису никада искрене према
њима и да су њихове жеље и остварење истих две ствари
које се не поклапају и на подударају нимало. То ће рећи
како је Андрашијева расправа босанско-херцеговачког
питања била смишљена још за живота кнеза Михаила
и како би кнез, да је жив дочекао, имао исто разочарење
као и његови последници. Трагична смрт је, дакле, че-
кала српскога родољуба и идеалисту кнеза на сваком
путу којим би се кренуо!

* * *

Никада се не користи писац од посмртнога изда-
вања дела његових. На пет Калајевих студија, одвојених
једна од друге, издавалац је г. Талоци ставио натпис
Geschichte des Serbischen Aufstandes, а те су студије само
одломци који би се имали, овде онде, у ту историју да
уместе. Калаи је мислио, као што читамо у његовој био-
графији, да се још једанпут врати на посао своје мла-
дости, да га васколик преради и да га у једно склопи
с оним што је писао у зрелом веку, имајући пред собом
аутентичне изворе, прикупљене са свих страна. Ако би
се овоме што је издато хтео дати прави натпис, то би
био *Zur Geschichte des Serbischen Aufstandes*. Али поред
свеколике оданости коју г. Талоци свуда показује према
покојноме Калају, он није опазио више ствари, за које
је неопходно било да их опази. Српска књижевна дела
о новијој српској историји која он наводи (у осталом
непотпуно) као књиге којима се служио Калаи, нису у
Калајевим одломцима, овде штампаним, ни употребљена ни
исцрпена. Калаи је, без сумње, само набавио те књиге,
може бити да је из њих правио изводе или белешке, али
се из штампаних одломака нигде не види да се он тим
књигама у своме писању послужио. Тога ради су честе

празнине, ако Калајев посао упоредимо с оним што можемо сазнати из садашњих српских књижевних дела.

Међу празнинама које се налазе у Калајевој књизи и по којима се види колико је Калајево дело изостало од савременог познавања новије српске историје у српској књижевности, најглавнија је што је Калаи омашио да опише прави почетак автономне управе у Србији. До недавно држало се као поуздано да је устанком Карађорђевим положен темељ и автономним правима у Србији, или управо у Београдском Пашалуку. Међу тим ја сам у књизи „Турско царство пред српски устанак 1788—1804“¹⁾ која је изашла на свет у почетку 1906, посведочио да прве основе автономног живота у Београдском Пашалуку (Србији) ваља стављати у велики рат Аустрије и Русије с Турском године 1787—1791, који су започели цар Јосиф II и царица Катарина II с намером да с Турском у Европи сврше и да остваре поделу Турске, уговорену њиховим чувеним договором од 1782 године. Кад се улазило у овај рат, свако је у Србији знао да ће се војевати и ослобођење постићи под крилом аустријским. Али како се рат не показа успешан, и Пруска, из своје тадашње суревњивости спрема Аустрије, постиже да узбуни западне силе, те Аустрија удари натраг, искочи међу народом у Србији покрет који је надвисио дипломатска предвиђања. Аустријанци су Србима у Србији у више прилика и у различним облицима обећали да ће у овај мах ослобођење од турскога јарма и увођење аустријске власти бити коначно. Срби су те речи схватили озбиљно, и с аустријским официрима на челу, који их уредише у слободњачке чете, они истераше Турке из целог Београдскога Пашалука (северне половине садашње Краљевине Србије). Само је Београд, прилично позно, освојила аустријска редовна војска. Као с неком намером, Србима је тако дата ратна школа и створена им прилика да науче како ваља из земље изгнати непријатеља. Из те су се школе Срби користили обилато петнаестину година касније. И Карађорђе и многи његови поглавари војевали су у овоме аустријско-турском рату под аустријским

¹⁾ На жалост појединости су нашега знања о томе послу још веома оскудне. У неколико их је умножио М. М. Вукићевић у својој књизи о Карађорђу књ. I.

заставама. Али када Аустрија и Русија ударише назад (1791—1792), Срби не бејаху вољни да им у томе следе. Они се напротив ставише на посао да изнађу којима би се средствима и начинима могла остварити каква год автономија у њиховој отаџбини. Најпре стану молити Аустријанце саме, да они јадноме народу који се онако јуначки васколико изложио за њихову политику, израде безбедност и човечанска права и да склопе Турску, уговором који се имао закључити у Свиштову, да Србима обезбеди извесна права. Осим опште амнестије, која би зајемчена Свиштовским Уговором, Аустријанци не хтедоше или не могоше за српски народ ништа више да учине. У осталом, автономија би у Србији била противна њиховим интересима. Али се Срби не хтедоше на томе задржати, него почеше радити другим путевима, нарочито шаљући депутације у Цариград, тако да око 1793 израде ферман, којим добише автономне повластице. Оне су обухватале количину и начин купљења пореза, извесно учешће у администрацији, извесне повластице у судству и у слободи трговања. Ферман, којим су дате те повластице, чувао се код митрополита, у саборној цркви, у Београду. Бећир-паша, онај исти којему је поверена мисија мирења у години 1804, био је у то време послан као везир у Београд, и том је приликом он стекао популарност међу Србима, на коју се рачунало и 1804 године. Управа Мустафа-паше била је тако блага услед ових раније стечених повластица. Да би уништили ове хришћанске повластице, дизали су се с оружјем у рукама и Пазваноглу из Видина и јањичари из Београда. Пошто су ови последњи успели, започела се управа дахија у Београду, која је везиру власт преотела и у пашалук место повластица увела владавину насиља, самовоље и личне ђуди. Против те владавине, самовољне и отмичарске, подигао се 1804 и Карађорђе, с искреном (у почетку) намером да васпостави само ред и повластице од 1793 године. То су узроци из којих данас историографија у Србији поставља у то време (у последњу десетину XVIII века) прве почетке автономije и ослобођења Србије. Независна је Србија, дакле, у првом реду нехотични и нежељени плод рата Јосифа II и Катарине II, плод на који се није ни мало помишљало. Није, дакле, иза рата испала као

последица подела Турскога Царства, као што се замишљало на царским дворовима, него нов заматак или васкрс старих хришћанских држава. Није ли то лепа морална поука за оне који су вољни да догађаје разматрају јасно и отворено?

Осим свега овога има још нешто веома поучно што треба да се забележи из оваких последица рата у повластицама од 1793 у Србији.

Први пут су тада српски поглавари осетили повреду својега народног достојанства кад су чули да се аустријска дипломатија повлачи чисто и просто, без икаквих јемстава за оне које су пре три године аустријске власти позивале на рат с многобројним обећањима. „Никада више не треба веровати Немцу (Аустријанцу)“ викало се по Србији са свих страна, јер се народ по трећи пут тако затекао напуштен и остављен. И уверивши се да су њихове прве молбе остале безуспешне, српски се поглавари пустише сами у посао, без икакве потпоре или помоћи сила, и њихов им је труд донео неке повластице. Ваља забележити као знак времена ово уздање у себе саме, ово независно ступање напред за одбрану народних права, јер су то знаци новог живота који ће се и даље јављати на превелико добро Срба, у Србији и у свима другим земљама српским.

У Калаја је све ово изостало, јер он није ни могао уочити ове важне а слабо истакнуте појаве, пошто су оне тек после његове смрти у српској књижевности обележене и растумачене како ваља.

* * *

Мало даље наилазимо у Калаја опет једну празнину о предмету скоро истоветном. То су преговори Петра Ичка (1806) о непосредној погодби међу српским устаницима и Портом.

Појединости и објашњења о овим преговорима такође су изашли у Србији на свет после смрти Калајеве¹,

¹) Видети: Ичков мир. Покушај непосредног измирења Србије и Турске 1806—1807, од писца ових врста у Гласу Српске Краљевске Академије LXVI и на руском у издањима Императорске Руске Академије исте године. Извештај д-ра М. Гавриловића о овом послу у Српском Књижевном Гласнику додаје неколико нових неизданих података из руских архива. И сам Калаи даје једну нову белешку у неизданом извештају П. Дуке од 19. септембра 1806 из Беле Цркве.

али да је он за тај предмет имао више интереса, лако је могао наћи друге грађе у архивама аустријским и могао би у ствар већма ући. Али је Б. Калаи за ову ствар имао тако мало интереса, да Ичкове преговоре готово и не помиње. Помиње Петра Ичка као кореспондента и повереника ђенерала Симбшена (стр. 422), о чему ми, пре те његове белешке, ништа нисмо знали; бележи узгред на том месту како је П. Ичко уживао пуно поверење Карађорђа и Савета у Србији и како је употребљаван у разним дипломатским мисијама. Али ћете узалуд тражити ма и најмањи одломак о преговорима Петра Ичка у књизи од 450 страна. Кад је неки предмет непријатан, обично се мало разбירה и пише о њему. По нашем мишљењу преговори о непосредној погодби међу устаницима и Портом заслужују увек веома озбиљну пажњу из многостручних и веома разумљивих разлога.

Петар Ичко није био човек нов, између оних који су избили на видик с устанком Карађорђевићем. Родом је био из Катранице у јужној Македонији, села у ком су Турци у већини становништва, а Словени у мањини. Ништа се не зна где се П. Ичко учио. Зна се само да је служио у Берлину и у Бечу као тумач Турскога Посланства у тим градовима. То је могло бити пре 1792, јер га 1794 налазимо као трговачког агента у Земуну и у Београду, где је служио као посредник међу трговцима Истока и Запада. Када се у то време, по новим повластицама српским, у Београдском Пашалуку увела блага владавина Мустафа-пашина, под којом се, с извесном одређеношћу, почела образовати обласна аутономија Србије, Петар Ичко се бројао међу најинтимније саветнике Мустафа-пашине. После јањичарске победе 1801 и смрти Мустафа-пашине (15 децембра 1801), П. Ичко се настани у Земуну, где је био познат као одсудан противник отмицарске дахијске владавине у Београдском Пашалуку. А кад се 1804 дигао Карађорђе, он се симпатично одазвао новом раду, те ускоро постане Карађорђевићев саветник и повереник у дипломатским пословима. У једном извештају од 17. фебруара 1808, К. Родофиникин карактерише П. Ичка као човека веома бистра и заслужна, од најбољих што их је онда било у Србији. Ичко је умро од отрова у Београду, маја 1808.

Дипломатска радња П. Ичка почиње 1804, одмах после првих успеха устанка. Веома је могуће да су они захтеви српски што су месеца јула 1804 у девет тачака предати Бећир-паши формулисани његовим пером¹). В. Ст. Караџић Ичка спомиње као главнога преговарача који је радио с Бећир-папом. Када је 1806 одлучено да се на ново почну преговори с Портом, опет је тај посао поверен П. Ичку. Ток је ових преговора био веома чудноват. Турци су били до зла Бога срдити што су им рђаво испали кораци против српских устаника у 1805 години; Срби су, опет, у исто време 1806, кад су шиљали преговараче, на све стране изашли из дотадашњих граница да своју област рашире и изван Београдског Пашалука, да би им се, на случај помирења, више застало у рукама. У исти мах се мислило и на градове Београд и Шабац, које је ваљало очистити. Српске су старешине осећале да је народна снага недовољна да с тим градовима сврши, и у исто време се са значајном тачношћу ценило како се, истина, мора земља очистити и раширити, али да се крај краја опет мора све што се радило свршити измирењем и погодбом с Турцима. Такве су планове и мисли имали Срби у почетку 1806 године. Турци у Цариграду бејаху, опет, намислили да свом снагом навале на Србију, и надаху се да ће с упорним устаничким отпором свршити једанпут за свагда. Године 1805 они исто тако не хођаху ни да саслушају српску ондашњу делегацију. Јадни П. Ичко, који је добро знао да се устанак не може свршити без неког измирења с Портом, био је на муци пред оваким расположењима, али у првој половини 1806 не бејаше никаква начина да се обиђе, избегне или осујети сукоб с оружјем у руци. Рат с Русима био је у изгледу; Наполеон се био уселио у Далмацију и на Јонска Острва, те се из дана у дан све више интересовао пословима Балканског Полуострва, и тога ради је његова суревњивост према Русима заоштравала се без престанка. Српски устанак је био отворена рана, коју је ваљало уништити како год. На то се нарочито живо мислило у Цариграду. Али није тако лако задобијати победе као што је угодно постав-

¹ Новаковић Ст. Ичков мир, стр. 38.

љати задатке и смишљати жеље. Војска турска која се сакупљала и вежбала кроз више месеци, ударивши на Србију 1806, наиђе на поразе, и буде, као неким чудом, одбијена на свима тачкама. Делиград и Мишар стекоше своје неумрле венце. Карађорђе се издиже на вршак славе своје. И како су Французи, преко посланика Себастијанија, непрестано дражили Турску против Русије, и како се, с друге стране, знало да се Срби наslaњају на Русију, због јединства у православној вери и због словенске народности, потреба неког измирења или наравнања са Србијом постала је неопходна. Пошто су били раширили своју земљу, прекорачивши границе Београдског Пашалука, поред свега што су били победници на све стране, Срби ипак нису били противни миру, рачунајући једнако да ће таким начином прилично јевтино доћи до градова Београда и Шапца, којима би се њихова победа крунисала и њихово ослобођење довршило.

Тако Турци, нагнани положајем како се био склопио при крају лета 1806, пристану да преговарају с П. Ичком, и он успе да у том преговарању утврди формулу која је после постала врло популарна у Србији. Када су су позније искочиле незгоде и тегобе међу Србима и Русима, нарочито после Наполеонове најезде на Русију, и кад су Турци постали надмоћнији, као 1813, међу Србима се често жалило што је одбачен *Ичков мир*, који им се тада чинио погоднији, и који би их заклонио од несрећних политичких преокрета. *Ичков мир* се спомиње још и у почетку преговора кнеза Милоша (1816) после Таковскога Устанка. Велика популарност Иčkова мира оснивала се нарочито на тачкама које су утврђивале данак, и у којима је исти био израчунат по врло маленој и за народ лако снопљивој стопи.

Али су Срби добро знали и то, да рат међу Русијом и Турском тек што није плануо. С тога су преговори с Турцима у Цариграду вођени без велике преданости, више зато да би се њима задобило какво такво јемство за случај да се рат међу Турском и Русијом не би никако отпочео. С великом је свечаношћу извршен дочек турскога мухасила (финансијског директора) у Смедереву, ма да он, по турском обичају, не бејаше донео акте коначно потврђене. Српске су старешине мислиле

да се тим мухасилом послуже те да како год задобију градове Београд и Шабац. Маневра српских старешина за Шабац испадне за руком, јер преко мухасилових писама заиста се изрази да се турски гарнизон у Шапцу преда и исели у Босну, а град се Србима уступи. Али у Београду турске старешине не хтеду веровати речима мухасиловим, јер његове исправе нису биле у потпуном реду, и он се није показивао готов да у свему изврши претписе који су за оваке послове били уобичајени. Портин ферман о српским повластицама није био обнародован, нити су била о томе извршена сва прописана саопштења. Онако као и Срби, Порта је играла двоструку игру. Могло се с много разлога на њу сумњати да је рада била да постигне неко привидно измирење, докле се не би видело да су се Срби одвојили од Руса, и докле се турско-руски сукоб не би утишао. То међусобно варакање међу Србима и Турцима свршило се, на послетку, насилним ломом са српске стране неколико недеља после турско-руске објаве рата, у почетку 1807 године.

Ти непосредни преговори међу Портом и устаницима започети су, вођени дуже време и свршени тако, да две силе супарнице, Русија и Аустрија, никаква интереса нису за њих показале; оне их нису ничим потпомагале, нити су чим било дале познати да маре за њих. Посредовање Аустрије и Русије на Порти вршило се поглавито по потреби њихових властитих интереса и у облику који је тим интересима одговарао. То посредовање, у осталом, никада се није показало ни су чим одређеним; оно се држало мекога, расплинутог, општег тона, којим се чинило задовољење само захтевима простих обзира човечности, али којим се увек показивала велика брига о суверенским султановим правима. То се посредовање није никада одвајало од намере, да блажи, стишава, мири и одгађа, како би се изашло на поправљено *status quo ante*, на оно што је и пре било, само с поправкама, да би се лакше могло сносити. У формуле тога посредовања никада нису улазила ни автономна права, ни права народности. Оно је било млитаво и без икакве енергије, јербо ни Русија ни Аустро-Угарска не предузимаху то посредовање никада с намером да ризикују чак и рат,

само да би се постигло, као једина намера, признање онога што су захтевали српски устаници. Ова свагдашња лабавост дипломатске радње и дипломатских обичаја, још се више увеличала под притиском међусобне суревњивости Русије и Аустрије. И ако је руско-аустријски споразум у ствари био раскварен, на његове се зоне интереса руских и аустријских, према утврђеним тачкама споразума од 1782, мислило, нарочито у Бечу. Из тога се узрока отуда једнако страховало од појаве рускога имена или рускога утицаја на исток од Тимока, јер се садашња бугарска граница онда (по тадашњим недовољним географским знањима) сматрала као линија аустријско-руске демаркације.

По нашем мишљењу непосредни преговори међу Србима и Портом требало би да су заслуживали више интереса и пажње од стране Аустријанаца, јер се у непосредном измирењу устаника и Порте налазио једини начин којим се могло осујетити установљење руског протектората. Али то у Бечу нису схватили ни знали, макар да су лако могли видети како српску револуцију није више било могућно угасити и начинити као да је није ни било. Неизбежан је, дакле, био у Србији руски протекторат, или га је могао заменити једино протекторат аустријски, јер се нова српска држава није могла проћи без икаквога протектората. Осим тога није било никаквога другога поузданог средства, којим се установљење рускога протектората могло предупредити, и тога ради би преговори Петра Ичка заслужили од стране Аустрије најенергичнију пошпору. Међутим, аустријска је дипломатија према тим преговорима била сасвим немарна, и ограничавала се, једино, да им прати ток. Место да је радила овим путем на овом пољу, она се само срдиле на Србију, која је, по аустријском мишљењу, грдно грешила што је своје спасење очекивала од Русије. У Бечу никако нису могли да схвате и да проникну дилему, да се у овоме српском послу имало чинити само двоје: или подлећи, па не питати, — или се упети, па радити сам за свој рачун. На томе основу ми изводимо закључак да се у Бечу никако није желела Србији автономна држава, нити се могао поднети у њој руски протекторат, нити стање у којем би се лако могао установити руски протекторат.

Бечким жељама као да је одговарала једино Србија као област аустријска — или турска! С таким расположењима, да ли је имало разлога срдити се на Србе што суседа толико себичног нису никада хтели да сматрају као свога пријатеља?

И руско је гледиште овога времена такође било неповољно за измирење српских устаника с Портом, али из разлога савршено различитих.

У почетку српског устанка Руси су показивали мање резерве и мање обазривости него Аустријанци. Никакви руски интереси нису били везани са српским устанком. Русија је, истина, била још у добрим односима с Портом, али је и успех српског устанка још био веома под питањем. Међутим су Руси, неумешани непосредно у српске послове, руководећи се осећајима православља и словенскога сродства, желећи слом Турскога Царства живе и страсније него Аустријанци, ипак храбрили српске устанике, али без наваљивања, предвиђајући, свакојако, да може ускоро наступити време, када ће се они моћи користити тим устанком. Руси су се мало старали о зонама интереса, одређеним 1782 године, сматрајући да је уговор царице Катарине II и цара Јосифа II изгубио значење после незгодног свршетка рата, који су водила два савезника с познатим задатком. У ствари су у то време Руси осећали да је задатак, којему се оним савезничким ратом тежило, унапредак остао као само њихов задатак, а то је у Бечу изазивало много неспокојства и горчине. Пожунски Мир (крајем 1805) уведе и Французе у Далмацију и на Јонска Острва, а тим самим и у балканска питања. С друге стране пораз и назадак Аустрије, посведочен поменутиим Пожунским Миром, механички је изазивао од стране Русије много живљу радњу, која је ишла у год устанку у Србији. А како је овај устанак, распрострањен по земљишту веома раширеном, отварао пут к новим француским освојењима у Далмацији, он се могао врло добро употребити за руске планове с деснога крила к западу или за заштиту или потпору рускога десног крила уопште. С тога су при крају 1806 и у почетку 1807, онда када су се преговори Петра Ичка клонили к свршетку, интереси руски били са свим противни к непосредном измирењу српских устаника и

Порте. Сами Срби такође су имали пуну главу мисли о користима које су држали да могу очекивати, ако би се њихова ствар везала с руско-турским ратом. Никоме није ни на ум падало да сумња о победама руским, а од њих су се у Србији очекивала права чудеса. Природно је што се у таким приликама Русија старала да Србе не пусти да се мире с Турцима. Међутим су последице показале да је више у српском интересу било да се помире с Турском, ако би то могло бити на основу повољних концесија и ако би се исте могле зајамчити каквом Великом Силом. И то је била та лепа прилика за Аустрију да се заложи у корист српске автономije, али она или не знаде или не хтеде да се овом приликом користи.

За време дугачког руско-турског примирја закљученог у Слобозији (1807—1809), Турци су три пута покушали да се са Србима непосредним преговорима измире, свагда на основу *Ичкова Мира*.

Први пут беше тај посао поверен митрополиту хустендилском Аксентију, који стиже у Београд у новембру 1807. Аксентије је носио писмо од цариградског патријарха Карађорђу и стигао је у Београд 13/25 новембра 1807. По обичајима црквеним, митрополит Аксентије одседне код београдског митрополита Леонтија, а како је Леонтије био са свим Родофиникинов човек, Родофиникину је лако било да спречи и у свему осујети овај покушај мирева.

Аустријанци су по том дошли на ред са својим покушајем да изиграју Родофиникина и Русе. Српско-руски савез, који већ беше ступио у живот; освојење Београда и Шапца; све веће утврђивање автономije у Србији у Бечу су задавали не малу бригу. Надвојвода Карло тражио је службеним актом, као главни команданат војске и брат царев, од цара и од владе да се заузме Београд, макар силом. Преговори су отворени с Карађорђем и његовим пријатељима. Али Родофиникин, веома богат у извијању, одарен правом грчком гипкошћу, с ванредном првога реда вештином, успе да сав тај посао осујети. Силама савезницама из рата од 1787—1791 показивала се лепа прилика да покажу колико су и како расположене према Србији самој; међутим ни једна ни друга

не хтедоше ни прстом да мрдну да се у Србији оснује мир, спокојство и независност, јер су у то време њихови властити интереси захтевали нешто са свим друго. Веома је занимљиво што је смрт П. Ичка, који је отрован 5 маја 1808, изазвала причу да су га отровали Родофиникинови пријатељи.¹⁾

Пошто је 1808 Мустафа Барјактар заузео Цариград, настали су нови покушаји да се постигне непосредно измирење са српским устаницима. Најпре се закључи редовно примирје међу граничним пашама из Ниша и из Травника и међу Карађорђем. То је било месеца августа 1808. Мало позније се опет покушало да се отпочну преговори преко црквених поглавара, по обичају цариградском. Овога пута та мисија се повери митрополиту видинском Дионисију, месеца септембра 1808. Он позове београдског митрополита Леонтија на разговор и на виђење, и утврди се да то буде 1/13 октобра 1808 на Мирочу, међу Поречем и Кладовом. У овој прилици руска ревност К. К. Родофиникина преврши сваку меру. Он удеси тако, да се на виђење с митрополитом видинским крене он сам главом, преобучен као српски војвода. С њим су пошли митрополит Леонтије, као позван, и Стефан Живковић (преводник Телемака), обојица потпунице његови људи. Карађорђе је остао са свим на страни.

Родофиникиново понашање око ових преговора на Мирочу изазове коначан разлом међу њим и Карађорђем. Грубу и тешку погрешку рускога представника у овој прилици Карађорђе осети с највећим болом. Наредио је Сенату да начини истрагу о свему што се радило на Мирочу. По народу се почну разносити чудновати гласови, по којима су Грци, Родофиникин и митрополит Леонтије продали Србију Турцима, итд., итд. Карађорђе истера из службе Стефана Живковића, који је био секретар Савета, и сам прогласи устав за Србију 14/26 децембра 1808, у ком објави сам своју врховну власт, уништавајући тиме потпис дат на Родофиникинов предлог устава од 8/20 августа 1807. Тим се уставом Карађорђе начини у унутрашњој админи-

¹⁾ С. Милутиновић, Србианка III, 40—42.

страцији са свим независан. Намера је Карађорђева у овоме била да предупреди Русе, да они Србији устав не дају, јер се тога нарочито бојао. После свега овога међу Русима и Србима је остао само војнички савез за даље војевање.

Али да је ко могао напред видети што је следовало после несрећног ратовања од 1809; да је ко могао напред замислити свршетак, с чланком VIII Букурешког Уговора, којим су се уступали градови и који је неодређеношћу својих поставака српско питање уназидио за читавих педесет година — поуздано је, да би у ово време Срби волели непосредну погодбу с Турском, макар и без страног јемства, него ли такав савез. У таким се мислима налазио и кнез Милош Обреновић одмах после устанка у 1815, али су се политичке прилике биле промениле, и морало се прибећи члану VIII Букурешког Уговора као последњем уточишту за Србију тога времена.

* * *

Прва глава посмртнога дела Калајева говори о основању рускога протектората у Србији.

Руски протекторат на ма ком крају Балканског Полуострва, нарочито где било у западној му половини, изазива, без сваке сумње и неизоставно, аустријско-руско супарништво. Ово супарништво јавило се већ од почетка XVIII века. Чим се у Бечу видело да се Руско Царство под владом Петра Великог почиње да подиже у сили и да почиње да тражи изласке на море и да се спушта к Црноме Мору и к Дунаву, осетило се да се јавио супарник, и одмах су предузете мере за које се мислило да су прикладне. Како је сваколика аустријска политика изаткана од мера, које су означене прикладношћу, опортунизмом, она се увек старала да неприлике отклања савезима, па чак и погодбама о напред сродној подели. Чудновато је да у овим пословима Аустрија није никада помишљала да распру очисти ратом.

Ова борба или утакмица броји већ скоро две стотине година, и у њој има једна црта веома карактеристична. Земље балканске (словенске, грчке, румунске, арбанаске) у њој се сматрају као дивље земље средишње Африке, и то увек тако, од првога дана, па до данас,

када ове врсте пишемо. Нигде никада у великим канцеларијама, ни у Петрограду, где се често дешава да се јавно мишење по словенофилској струји исказује у противном правцу, ни у Бечу, није се хтелo узети за полазну тачку јасно знање о балканским народностима, о њиховим правима и њиховим предањима (онима барем која се могу признати) из средњег века и о успоменама на старе хришћанске државе, које су се на том земљишту природно образовале под утицајем византијске образованости а насупрот опозицији Византијског Царства. Два велика царства нашега времена нису хтела ни тренутка да мисле на то. Видео им се ту само господар, Турчин; мислило се да ће бити могућно срушити Турско Царство, и за тај случај помишљало се само на комаде који се од Турског Царства могу одвалити за увеличање својих властитих држава. Заборављало се да се освојење и грабеж не разликују много једно од другогa. Данас је потпуно разговетно да се национални организми српски, бугарски или грчки не даду збрисати с лица земље, и наместо освојења сања се протекторат, пристанак уз политику Беча или Петрограда, али пристанак увек искључан. Супарништво не престаје нигде и никад.

Руски успеси у рату 1768—1774 и мир у Кучук-Кајнарџи (1774) живо забринуше бечку дипломатију. У Бечу је сан кварила само помисао на руску границу на Дунаву и Сави. С тога се учини што треба, да се што пре изађе с понудом савеза. „Само нас двоје — гово-
»раху Аустријанци Русима — можемо срушити и поде-
»лити Царство Турско. Да се удружимо у савез и да
»начинимо поделу, јер иначе ни једни ни други не можемо
»ништа како ваља свршити“. На том се основу начинио савез међу Јосифом II и Катарином II (1780—82). Дошао је по том и рат који је водио тај савез (1787—1791) против Турске, и рат је био изазван путовањем цара Јосифа II и царице Катарине на Крим (1787), који су Руси недавно били сјединили са својим царством. У току тога рата, који је дошао ускоро после утврђеног савеза, смишљало се да се сјајно изнесе на видик општи смер заједничкога рада, који је имао за задатак поделу Европске Турске. И рат се отвори, али се ускоро виде да све није ни предвиђено ни израчунато, да има и на другим

местима суревњивости и жеље или зависти, и накрај краја се велики посао освојења Турске морао напустити или одложити. Неуспех се још на вршак испео смрћу цара Јосифа II, великога покретача савеза и рата, који умре у самом току војевања, односећи са собом у гроб и мисао и енергију, које су дотле руководиле главном управом савеза. Тај рат је био последњи међу Турском и Аустријом. Балканске народности, с целим њиховим средњевековним пртљагом, у исто су се време будиле на нов живот. И као што смо већ забележили, уза саму се Аустрију беше образовала смерна полу-автономија у Београдском Пашалуку, која је много допринела да потпомогне горе поменуто буђење балканских народности и да приготови оно што се позније створило под Карађорђем. Ето каквим је начином план о деоби Турске учинио да се у новим облицима изазове васкрс старих држава и народности на Балканском Полуострву. Човек смишља, а Бог располаже како је његова воља. Посмртни одломци Калајеви издају на више места оно што је он сматрао као основну мисао аустријске политике према Русији. Из тога излази да је Аустрија увек држала као јеванђелску реч погодбу цара Јосифа II и царице Катарине. У Бечу би се волело да Русија ни прстом не макне кад је на реду ма какво питање из западне половине Балканског Полуострва. Најмање прекорачење тога правила Аустријанцима изгледа као самртни грех. Не признају се никакви изговори за олакшање. Ако је, на прилику, хитно да се потпомогне какав за Србију повољан обрт догађаја, и ако је Аустрија чим било спречена да подупре у том смислу са своје стране, боље је, по гледишту бечком, пустити да оно предузеће напретка и слободе пропадне, него да се, ма најмањим чим, повреди обележене зоне интереса!

Мучно је било угодити такој политици, у исти мах и сервилној и себичној. С разлогом се није могло тврдити да је руско-аустријски споразум трајао међу 1804 до 1812, у време када су оба царства, управљајући се свако по својој потреби, имала у свачем одрешене руке у политици. Бечко страховање од руске границе на Дунаву и на Сави није могло оправдати ни најмању раздражљивост. Срби су, у ствари, увек у својој политици

имали више независности но што се то за њих замишљало. У осталом, може ли се с педантеријом ценити политика, која је увек само игра случаја, више или мање велика? Калајев опис о оснивању руског протектората у Србији израђен је добро осим што је у гдекојим тачкама претеран. О томе баш ми хоћемо да поговоримо још коју реч.

Калаи је нарочито био справедљив према Србима. Забележио је како су они више пута позивали Аустријанце да се приме заштитништва Србије. Чак су им изјавили и то, да ће они заштитника тражити на другом месту, ако се Аустријанци сами тога посла не би примили. Аустријанци нису хтели никако. Срби се онда обрате Русима, који ни у најнезгоднијим приликама никако нису хтели да одбију. Ето у две речи целе историје тога тражења заштите.

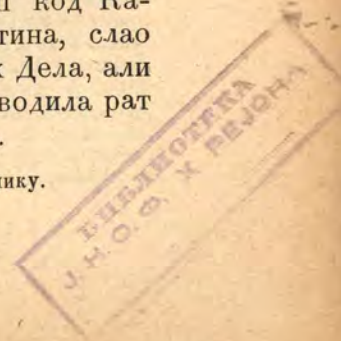
О самој заштити српско је гледиште веома просто. Народ је више свега ценио своју слободу, али потпуно и до краја веровао није ни у дипломатску вештину ни у војничку обдареност својих старешина. Народ је полазио с гледишта да се гомила људи с брда с дола, као што је онда био народ у Србији, још неорганизована никаквим државним редом, неће моћи држати сама без какве год спољне потпоре. Срби су мислили веома правилно, да пошто су се одцепили од Турског Царства, морају прикачити се о ђкут некоме другом царству. То су значили оновремени узвици *Хоћемо цара* који би се често чули у Србији. Тим се узвицима хтело да каже: хоћемо заштиту, потпору, одбрану на случај невоље или несреће. С обичним реализмом и познавањем потребе, народ је ценио да мала земља не може опстати ни одржати се онако, сама о себи, у вртлогу велике међународне борбе. Бечка политика опет, плашљива, неодлучна, ситничарска, без иницијативе била је, без сваке сумње, за осуду. Али су Срби према Бечу били учинили што су учинити дужни били, и пошто су били одбијени, они, тога ради, нису могли остати па чекати догађаје мирно и скрштених руку. Међутим, нама је сад на реду да исправимо неколике погрешне оцене из ове прве главе.

Прва исправка се тиче тако зване мисије Угричића (којега су издаваоци свуда у књизи начинили *Угритићем*, тако погрешно штампајући његово презиме).

Угричић није имао у Србији никакве мисије, нити је њега у Србију послала влада из Петрограда. Он је био са свим обичан изасланик ђенерала Михељсона, који је наименован био за врховног команданта војске што се у пролеће 1806 почела била скупљати на граници Бесарабије. Као такав, ђенерал Михељсон је хтео да прибави непосредних извештаја о устанку у Србији, о коме се онда много говорило и с којим је он свакојако, као врховни команданат војске, имао да рачуна. Угричић је био пореклом Србин, па се, по свој прилици, том потребом користио, а може бити да је и мисао о тој потреби он изазвао у ђенерала. Мисија се Угричићева своди, дакле, чисто и просто на обавештења која су требала ђенералу Михељсону. Угричић је био нижи официр, по природи фантаста. У Србији су га одмах, по наивности, без икаква докуменатског доказа, сматрали као царава представника, који је дошао с налогом да народ охрабри а Турке да заплаши. Кад је дошао у Србију, Угричић је, по својим личним расположењима, гледао како ће да постане омиљен код народа, и у томе је успео. Позније, кад је приспео Родофиникин, Угричић се баци на трговање и стане откупљивати шуме, те Родофиникин пресече његово боравање у Србији и врати га у Русију.¹

Ни Родофиникин није био од владе у Петрограду непосредно означен ни одређен за Србију, јер се тамо врло добро знало да ондашња Србија није била ништа друго до побуњени пашалук турски. Венерал Михељсон је и у том послу предложио министарству да се у Србију постави Родофиникин, који ће бити под заповестима Врховне Команде у војсци, као дипломатски чиновник, и министарство је тај предлог одобрило. Венерал Михељсон је потписао Родофиникину његова пуномоћства; писмом ђенераловим отворен је њему приступ код Карађорђа. У осталом овај је руски чиновник, истина, слао писма и извештаје и Министарству Иностраних Дела, али је био као чиновник везан с војском, која је водила рат против Турске. Форма је свуда била спасена.

¹ Податци код Дубровина у чланцима у Военномъ Сборнику.

Паулучи је, као што се зна, био официр високе интелигенције. И он је био употребљен у нарочитој мисији, која се тичала плана за напад Француза у Далмацији кроз Србију и Босну, плана који је начинио некакав фантаста. Изгледа да је то био адмирал П. В. Чичагов. План је тај био потпуно неизвршљив због материјалних тегоба у пределима кроз које би ваљало провести војску, али је он имао добру срећу да се допадне цару Александру, и тога ради се нађе људи који су се показивали вољни да га узму у извршење. Ето за тај је посао Паулучи дошао у Србију из Трста и Истре, где је био послан да проучи снагу и спрему Француза. У Србији није он имао никакав други задатак до да проучи и утврди с коликом би снагом Срби имали да суделују у томе фантастичном послу. И његова је мисија, по томе, била проста мисија за обавештење. Он није имао ни од кога поруку да од Карађорђа тражи потпис на чувени споразум код Неготина од 28 јуна (10 јула) 1807. Непотребни тај споразум прво и прво је узалуд узнемирио Карађорђа, који никако није могао разумети шта се то хоће од њега, а по том неповерљиве историке као што је Калаи. Да би се чисто схватио и видео тај посао, неопходно је да се прво утврди какви су људи руски агенти. Они су навикли да много раде по својој глави,¹ и увек се старају да учине нешто на ризик чиме би заслужили личну какву похвалу или награду. Паулучи је тако гле-

¹ Интимни секретар кнеза Метерниха витез Генц написао је 16 новембра 1819 о томе оцену која је, непрестано, све до данас, веома тачна. „Познавао сам, пише Генц, све руске дипломате, који су за последњих двадесет година какву год улогу играли. С неким сам од њих био познат и веома из близа. Што ме је увек зачуђавало, то је *независно држање* које руски посланици и агенти држе сви без разлике свуда у своме мишљењу и у своме говору, и врло често у својим поступцима чак и онда кад су у питању најзнатнији послови, држање које ја сматрам као чудноват појав под владом апсолутистичком и под сувереном такве личне надмоћности као што је цар Александар. Сваки руски посланик у Европи изгледа да има свој лични начин мишљења, свој лични начин говора. Ако имате прилике (а ја сам је имао често) да споредите једно с другим што је казао руски дипломат, рецимо, у Лондону с оним што је други изјавио, рецимо, у Паризу, у Мадриду, у Берлину, у Цариграду, ви ћете се непрестано чудити не само гдекојим обрtima више или мање лаким, него дијаметралној супротности међу говором једнога и говором другога. Ова истина, потпуно осведочена, даје нам две занимљиве лекције. Прва је, да никада не треба придавати сувише важности ономе што на страним дворовима говоре или истичу руски агенти, па макар они били баш и акредитовани, било то зло или добро; да врло често нема смисла узнемиравати се ради каквога говора у ком би била претња, а исто тако да се не треба успавати, кад је неки говор миран или благ. Друга је лекција, и најглавнија,

дао да своме господару понуди Србију на тањир. Али у исто доба кад је он потписао тај акат, било је већ свршена ствар виђење цара Александра с Наполеоном. Планови напада у француску област у Далмацији и у Истри кроз Босну били су одложени у недоглед, да би искрсли на ново после неколико година заједно с њиховим предлагачем, адмиралом П. В. Чичаговым, онаким истим фантастом какав је био и Паулучи. Али васколики политички део Паулучијева споразума с Карађорђем био је посао његове властите фантазије, нити је када добио одобрење цара Александра. Доказ су нам за то предлози Родофиникинови који се тичу српскога устава и које је цар такође одбадио. Међу Србима Паулучи није пробудио никаквих симпатија.

Ево нас, на послетку, и при главном камену спотицања, при Родофиникину. Калаи је претерао и при одређивању улоге Родофиникинове, те и ту ваља много окресати, да би се дошло на праву меру. А има и неколико малих празнина.¹

Овај човек, пореклом Грк, одликовао се интелигентношћу у највећој мери. За Србе је могао учинити не мало, да су они њему били штогод ближе својом образованошћу и да се он сам умео уздржавати од утицаја личних интрига.

Велика његова погрешка, у коју су позније упадали готово сви редом руски представници у Србији, била је што није умео да себи створи положај изнад домаћих распри и што није успео да схвати своју властиту улогу. Из тих је узрока за две године сатро сам себе на онако опасном земљишту као што је онда била Србија. Представљајући рускога цара самодршца, он је имао да искрено помаже главнога старешину Србије, Карађорђа, хватајући с њим везе што је могућно било тешње. Он је, међутим, чинио томе са свим противно, уврзавши се,

„да, кад се хоће да дозна и цени шта Русија мисли, хоће, премисља или спрема у то и у то нарочито време, ваља питати сам највиши извор. Треба сазнати како се послови сматрају и воде у самом царском кабинету, и у колико се може, како их сматра и води главом цар сам“. *Dépêches inédites du chevalier de Gentz aux hospodars de Valachie. Publiées par le Comte Prokesch-Osten fils. I. Paris 1870 p. 443.* Тако како је описао Генц, може се казати да је све до данашњега дана.

¹ О Родофиникину ја сам прикупио што се могло потпуније биографске податке и штампao их у *Годишњици Николе Чушња XXVII*, стр. 259—280.

тако рећи од првога дана у сплетке српских старешина од опозиције Карађорђевој, који су мислили да се послуже ауторитетом и утицајем руским, да би ограничили власт Карађорђевој. Да би у томе боље успели, српске старешине заштитили од Родофиникина, чим је стигао у Београд, првих дана његова боравка у Србији, да им да Устав! Калаи је уврстио у своју књигу (стр. 35.) тајна упутства која су од руске владе послата Родофиникину. У њима су најпотпунији докази за ово што овде тврдимо. Кад су већ Срби примљени били као савезници руске војске, сам је такав положај собом носио она упутства, и њима се не може одрећи да су у ствари била са свим умерена. Али да ли је у њима било какве год препоруке која би овлашћивала Родофиникина да се меша у чисто унутрашње послове земаљске? Ни најмање. У осталом тај фантастични Устав није хтео одобрити ни сам цар Александар. И Паулучијев споразум и Родофиникинов Устав чисто су лична дела тих људи. Њих ради су и Родофиникин и Русија изгубили поверење Карађорђево једанпут за свагда. Из тога је изашло, те је тај корак Родофиникинов имао једнак неуспех на обе стране, и у Русији и у Србији. Карађорђе је осетио добро да се тражи начин како да се он лиши власти и разумео је да се то чини против њега лично, а у корист његових противника. А што се тиче његове личне владавине, он је ту био осетљивији него што се мислило, макар да је изгледало да је он према томе равнодушан. Гледајући Родофиникина како у том правцу ради, Карађорђе је помишљао да је тај рад по вољи и по наредби службене Русије, и да се службена Русија подигла да њега сатре, еда би се учинило по вољи његовим противницима! Таква би радња, у осталом, с гледишта руског била нелогична, и Родофиникин је признавао сам у два маха у својим извештајима од године 1808, да је Карађорђе, какав је такав је, неопходан и да у Србији нема никога који би њега могао заменити. И како се Карађорђе никада није могао савити да власт с ким дели или да му се она ограничи, на што као да је рад био да исплива Родофиникин, следећући у томе жељама својих пријатеља Срба, цела радња Родофиникинова у том правцу изгледа нам онда детињаста

и неостварљива. Паулучијев споразум и уставни покушаји Родофиникина били су прави узрок који је 1807 улио у Карађорђа горко неповерење спрам Русије, неповерење, којег се он није могао отрести све до смрти своје. Ето чему су повели кораци што их је наместила сувишна лична ревност руских чиновника!

Што се пак тиче рускога супарништва спрам Аустрије, сви су руски чиновници који су долазили у Србију и који су управљали руским пословима у Влашкој, мислили потпуно на један исти начин. Сви су они, без икакве разлике, били у анти-аустријским расположењима. Родофиникин је, на прилику, мимо све личне несугласице с Карађорђем, био њему као саветник на руци 1808 кад је генерал Симбшен, по заповестима из Беча, покушавао да постигне споразум и евентуално и окупацију Београда, Шапца и Смедерева у намери да се предупреди руска окупација у Србији, које су се у Бечу бојали као врага, а против које нису могли да се усуде ни да прстом мрдноу. Писмо, којим је у тој ствари Карађорђе саопштио генералу Симбшену свој коначни отказ, изradio је Родофиникин. Калаи о томе не говори ништа ни у глави о руском протекторату ни у оној о руској политици Аустрије. Али кад се објави преписка Родофиникинова, увидеће се потпуна слика о ономе што су Карађорђе и његови пријатељи преговарали с Аустријанцима,¹⁾ и видеће се да су осећања српских устаника према Аустријанцима, мимо све што их је лично могло растављати од Руса, опет зато била једнака с руским осећањима о истој предмету. Српски поглавари, баш и они за које се држало да су аустрофили, нису се дали занети својим личним нерасположењем према Родофиникину, и радо су се повраћали у важним политичким пословима његовим саветима, ма да им је он сам, у многоструком и многим, био непријатан. Ова је чињеница знаменита за историка и позива га да тежње и струје времена цени с пажњом.

По свој прилици су ови послови узрок који је Калаја изазвао да према Родофиникину покаже доста очито нерасположење. Он је у својој књизи стављао на терет

¹⁾ Целу преписку Родофиникина о српским пословима из времена његова боравка у Београду преписао је у архивама петроградским г. М. М. Вукићевић. Тај посао није још штампан. У Војиновићу и Дубровину штампана су из те преписке само појединачна писма или одломци из њих.

Родофиникину и свакојака причања Л. А. Баталаке (Историја српског устанка. Београд 1898—1899) против Родофиникина, у која је Баталака веровао, јер му је Карађорђе био идол, а Родофиникин је био против Карађорђа. Баталака је покварио целу своју књигу полемиком против Родофиникина и нападима на њ. Иста се напомена има да учини и на причања Баталаке о митрополиту Леонтију. Те ствари нису требале да се уносе у озбиљну књигу, јер је лако прозрети њихову тенденциозну празноћу и безначајност. У опште се у Калаја виде повољна расположења спрема Карађорђа, Младена и осталих пријатеља Карађорђевих, а неповољна спрема Миленка и Добрица. Ласно је опазити да су та така расположења донекле произашла од претпостављеног аустрофилизма или русофилизма једних и других. Излишно је и напомињати да оцене на таким основима донесене не би требале да нађу места у књизи историје, у којој се морају мирно казивати само поуздано процењене чињенице. Ми смо, међутим, нашли у Калаја и неких неповољних погледа и оцена о Родофиникину, веома рискованих, а међу тим пред нама су стварни противни докази с којима је требало писцу рачунати. У Калајевом посмртном делу (стр. 290) помиње се некакав извештај Родофиникинов о Младену, за који писац тврди да пише о стварима неистинитим, које би Родофиникин био измислио у намери да обори Карађорђа. Извештај говори о неким Младеновим корацима у Београду при крају 1807 или у почетку 1808 који су предузети да спрече личну осиноност, напраситост Карађорђеву. Калаи тврди да је извештај Родофиникинов имао да послужи намери да и Младена представи као Карађорђева непријатеља и да тиме прихвати збацивање Карађорђево. Жао нам је што не можемо да ту оцену пишчеву и ми потврдимо. У своме „Правитељствујућем Совѣту“¹ Вук помиње да је у то време било велико незадовољство против Младена и против Карађорђа због поделе турских добара у Београду. По Вуковом казивању, и Карађорђе је због те поделе био љутит на Младена, те му је и писао да у Савет на седнице више не одлази. У то су време чланови Савета

¹ Бечко издање, 17—22.

ишли Карађорђу да се жале на Младена. У пролеће 1808 ишао је цео Савет Родофиникину (са жељом да се саопшти кнезу А. А. Прозоровском) да се тужи на Карађорђа. У осталом Родофиникин није само писао извештај што га помиње Калаи, него је својој вишој власти саопштио и жалбу Савета против Карађорђа.¹ Тако стоји и с другим корацима о којима смо говорили, само што свима тим стварима, не треба приписивати ону вредност, коју би оне имале по данашњем цењењу. Сам Родофиникин је према свему овоме заузео веома мудро држање. Саветовао је Младена да се прође жалбе на Карађорђа (који је, свакојако, могао такође за кратко време расрдити се на Карађорђа), трудећи се свима средствима да те жалбе мирним и пријатељским начином изравна. У томе је, може бити, узрок што се тада о томе послу није ништа разгласило по народу. Потпуно је лажно да је Родофиникин непосредно радио да обори или збаци Карађорђа. У томе истом извештају на месту које није наведено од Дубровина (по коме је Калаи радио), Родофиникин говори да је Карађорђе, управо због свог тероризма, био једини човек који је био у стању да држи земљу, те је због тога неопходан. О томе ми налазимо још један доказ у извештају Родофиникина од 2 новембра 1808 који је писао кнезу А. А. Прозоровском, где се веома разговетно тврди „да врховни старешина народа српскога у ово време не може бити нико други од српских главара осим јединог Карађорђа“. Нема се, дакле, куд, него ваља веровати овим тврђењима тако чистим, учињеним у приликама тако озбиљним, и склонити се на мишљење да су интриге Родофиникинове с противницима Карађорђевићим биле заиста наперене само на ограничење самодржавне и личне власти Карађорђевиће, што је и била жеља Родофиникинових присталица у Србији.² У осталом свршетак 1807 и почетак 1808 управо

¹ М. М. Вукићевић нам је показао препис и тога Родофиникинова писма и српске саветске жалбе на Карађорђа. Он је у Петрограду видео оригинале и уверава нас да нема никаквог разлога да се сумња о истинитости тих аката.

² Ко не би никакво хтео пристати да сматра као веран и истинит горе поменути извештај Родофиникинов, за који Калаи тврди да је лажан, могао би потражити му објашњење једино у лукавству Младенову, који би оним поступком имао намеру да искуша шта управо мисли Родофиникин о Кара-

су оно време, када су одношаји Родофиникинови према Карађорђу били најсрдачнији. У то је време он управљао преговорима Карађорђевићем с ђенералом Симбшеном!

Ако се одбије на страну што пада на личну радњу руских чиновника, цела се радња разјашњава веома просто. Срби устаници, чим су у своме предузећу успели, понудили су заштиту своје ствари Аустрији. Та сила не могла да се усуди да ту заштиту прими, а чак је била и немоћна да то учини. Русија се тада налазила у другим приликама; она је о том послу мислила другојачије, и она понуду српску прими. По гласу Пожунског Уговора (крајем 1805) међу Француском и Аустријом, Французи заузму Истру, Далмацију, Боку Которску и Јонска Острва изазивајући на тај начин супарништво Руса, који су били остали сами у одбрани Балканског Полуострва. То је супарништво било Србима од велике користи. Турска, која се, у исто време, почела наслањати на Француску (трудом француског посланика Себастијанија) почиње тога ради нагињати ратовању са Русијом, што су ондашњи Срби више свега желели. Од таквих прилика зашто Русија да не потражи користи? Да је Аустрија могла или да је смела чинити оно што је чинила Русија, и она би могла имати оне исте користи које су припале Русији.

С општег гледишта сматрајући, Русија је том својом политиком бранила и штитила заједничке интересе пређашњег аустријско-руског савеза. Али као што тај савез није био искрен, непрестано се зебло од најмањих ствари како у Бечу тако и у Петрограду. Из Беча се није смело ништа предузети, али су управници бечке политике, из луде плашње, пуне уског егоизма, једнако кварили оно што се тицало њихових властитих интереса. На аустријску суревњивост одговарали су удвојеном радљивошћу из Русије; нарочито су се у томе одликовали руски чиновници у Србији и у Дунавској Војсци. Али шта се то све тиче Срба и историје њихова устанка? Те се главе тичу дипломатске историје руске или ау-

ђорђу, па се начинио као да се и он тужи тобоже на Карађорђа. Ако би тако било, што ми не мислимо да јесте, лукави се Грк добро чувао да не упадне у клопку, те није пропустио кроз зубе ништа што би га могло издати и у нејугу довести.

стријске. Срби су увек гледали само на један нишан: да себи осигурају своју народну тековину у Турској. Јасно је и то (нарочито по понашању Карађорђевићем) да они нису волели ни Русе више но Аустријанце, ни ове последње више но Русе, кад су само српски интереси били добро заштићени. Ништа, дакле, не треба прегонити. А што се тиче утицаја руског савеза на српске послове, умесно би било да се истакну многе ствари, које би ово питање поставиле под бољу и потпунију светлост.

* * *

Назив *Протекторат руски у Србији од 1807—1810* сувише је сувремен и не одговара како ваља нити ономе стању ствари које се онда налазило у Београдском Пашалуку, нити стварним одношајима који су се тада налазили међу Русима и устаницима.

Кроз цело то време Руси се и Срби никако нису могли да потпуно споразумеју о правоме значењу протектората, којег ради се људи у Бечу нису могли никакко да смире.

Многи Руси су „протекторат“ сматрали чисто и просто као своју област. Цар Александар и руски ђенерали, који су командовали руском војском у Влашкој, знали су врло јасно да Србија треба да буде област која има да се користи својом народном аутономијом и која треба да је одана Руском Царству због православног вера и словенске народности своје. Неки команди руске војске у Влашкој сматрали су Србе поглавито као руске савезнике на десном крилу војске, и врло им је тешко могао да уђе у главу прави значај тога чудноватог савезника, за којег се непрестано нешто нарочито имало да чини. Али се нико није бринуо о ономе што треба да се учини за тога заштићеника или савезника, јер он није био ни смештен ни уписан ни у какву класу, и јер се нигде није тачно знало како управо стоји с њиме. Веома се често догађало да су се од заштићеника тражиле услуге, онда када је он сам друге услуге од заштитника очекивао. У самој почетку ратовања ђенерал је Михељсон тражио од ових савезника (као да су они некаква независна краљевина) коопе-

рацију против Видина, онда када су они мислили како ће да се одрже на Морави или на Дрини. Године 1809 Карађорђе је тражио руску кооперацију против Ниша, а тадашњи је план руских операција васколик био распоређен на доњем Дунаву. У прво време командовања Каменскога у 1810 години, руски је ђенерал сматрао Србе чисто и просто као своје десно крило, не бринући се ништа за оно што су они очекивали од њега. Те су ствари јако срдиле Карађорђа; међутим он је чинио, са своје стране, то исто, јер се и он бринуо искључиво о српским интересима. Из ових узрока су се заповести о нашим пословима издавале увек у последњи час, и издавао их је или команданат или други ко ближи, који је био положајем позван да потребу задовољи.

У Србији су биле две странке или два главна начина схватања политичких послова, које ћемо узети на испит.

Карађорђе и његови најоданији пријатељи сматрали су протекторат просто као помоћ или потпору делу српскога устанка. Главна је Карађорђева брига увек била да оружјем обезбеди Србији раширење, ако би прилике биле за какво војевање, или да то исто постигне дипломатским путевима, ако би прилика била за какве преговоре. О својим савезничким дужностима, као десно крило руске војске, Срби су се бринули веома мало. И као што је од ђенерала руских мало који појимао шта им је дужност била да чине да би задовољили посебним потребама Србије, тако се ни Карађорђе са своје стране није бринуо ни о чем другом до о оном што се тицало посебних потреба српских. Тако је Карађорђе вазда тражио да му се пошаље руска војска онамо где је она њему требала, не водећи рачун о томе да ли се његово тражење подудара с руским планом ратовања. И како су такви захтеви често били одбијани, Карађорђе се на то љутио, јер се он за општу политику није интересовао нимало, ако она није била у каквој год вези с пословима српским, о којима се једино он старао.

Што се тиче унутрашње политике и мешања руског у уставна и административна питања, Карађорђе је мислио да с тим стварима Руси немају никаква посла,

да су то послови само његови и да Руси могу само да потпомажу устанак у Србији шиљањем војника, новаца, оружја и муниције, уопште свима могућним средствима. Јесте признавао цара рускога за свога господара, али није био вољан да у Србији призна кога год другог за господара осим себе.

Гледиште Карађорђевих противника мало се разликовало од гледишта српскога врховнога вођа. Незадовољни Карађорђем а немоћни да сами својом снагом ограниче личну власт, мучну и незгодну у истој мери у којој је била моћна и заповедничка, они су у својим жељама за народ и за земљу мислили оно што и вожд, и само су ради били да их Руси подрже у њиховоме отпору Карађорђу и да ограниче његову личну власт. Да су Карађорђеви противници били на његовом месту и они би искали оно исто што је искао он. С тога се може поуздано рећи да је руски протекторат за Србе значио уопште помоћ у образовању нове српске државе, за коју су они обећавали само верност цару, не водећи бриге ни о каквој својој дужности, и увек готови да потрче другом протектору, ако би се с Русима како год разишли.

И ма колико да су Срби били тврдо уверени да су једино Руси у стању да им притеку у помоћ, опет је у години 1812 због Букурешког Уговора горчина њихова наспрам Руса сасвим прекипела. Сам Карађорђе био је жртва онога стања које се створило Букурешким Уговором, јер су све његове несреће, чудновато његово понашање у години 1813, где му је ваљало дати пример понашања, које би било достојно јунака од 1804, од 1806 и од 1809, имале корен и узрок у моралној и физичкој саломљености и у очајању које га је освојило кад је видео да је Србија остављена сама себи и да на свету никога нема да је потпомогне. Сила тога осећања може се схватити, кад се узме на ум како су и Карађорђе и сви његови савременици, по дугачком искуству 1804—1812 били уверени да се устанак не може одржати против Царства Турског без помоћи какве Велике Силе. А међутим, од свеколике руске заштите или протектората остао је само члан XII Букурешког Уговора, којим су Срби пре пада 1813 били

у највишој мери незадовољни. Да је од ових осећања умела Аустрија да користи извуче и да она у овим приликама није била немарна и срдита, могла је она, веома малим услугама још и у 1813 заузети место Русије у Србији и сама извући користи од свега онога што је Русија учинила за Србију од 1804 до 1812 год.

Али макар да су „протекторат“ и српско-руски споразум остали бесплодни, макар да се обе стране нису могле никада сложити, савез је тај, међутим, имао последица које делу српском нису биле увек корисне.

Руски су ђенерали разумевали савез руско-српски готово јединствено са гледишта војничкога. Тога ради су Срби сматрани као десно крило руске војске, и тога ради се увек тражило да се Србија развија и пружа к истоку, к Дунаву, и к југоистоку, да би суделовала у плану руског ратовања, којему је полазна тачка био доњи и румунски Дунав. Тога ради се увећање Србије вршило и могло вршити само у том правцу, и како су и српска и руска снага биле непрестано недовољне, ширење земље к југозападу, према Црној Гори, и преко Дрине према Босни, где се налазила главна маса и средиште српскога народа, остало је занемарено кроз цело време војевања Карађорђева. Занимљиво би било запитати се какав би могао бити развитак српскога устанка, да он случајно није имао узрока да тегли к своме главном средишту, к руској војсци на доњем Дунаву, и да су главари српског устанка, немајући коме да теже на Дунаву и имајући са свим одрешене руке, потегли и успеха имали више према Црној Гори и Босни (где се, у осталом, налазило и велико мноштво мусломана, противних устанку због вере, макар да су и сами исте народности). Али су то само претпоставке, по којима нити је могућно правити закључке ни оцене. Међутим да је у почетку заштиту Србије примила Аустрија, више је изгледа да би се устанак и његово ширење упутило ка границама Црне Горе, Далмације и Хрватске. А такво би раширење угодније било по интересе целог српско-хрватскога народа, докле су они овако, руским протекторатом, одведени на безизлазну странпутицу.

И други један посао, веома знаменит по развиће Србије, мучно је замршен и отежан мешањем чиновника руских, ма да они у томе ништа нису радили по каквим заповестима својих старијих него по својој властитој глави, више самовољно. То су унутрашње распре међу поглаварима српским, које су се водиле о врховној власти и о уставном уређењу. Распре су те пре доласка руских чиновника биле мање страсне, тако да је са свим могућно, да би оне тако и остале, да их руски чиновници, тобожњом својом помоћу нису само раздражили до највеће мере. Најтежа је Родофиникинова погрешка што је потпомагао Карађорђеву опозицију, јер је то замрсило толике послове и изазвало толико несрећних последица. Ми нећемо да кажемо да се супарништво Јакова Ненадовића, Миленка Стојковића, Петра Добриња и осталих не би развило по својим унутрашњим домаћим узроцима и без помоћи руске, јер су они домаћи узроци били стварни повод томе супарништву. Али без те помоћи споља, све би се те распре, рекли бисмо, свршиле обичним земаљским начинима и брже и лакше. И уставно уређење, у које се умешао Родофиникин, свршило би се каквим год мекшим и природнијим начином. И живахност, и страсност у распри међу главарима не би, зар, имала кад да се онако распламти, те би велике кризе сличне онима од 1809 и 1813 затекле српске главаре у повољнијим и бољим међусобним расположењима, већма склоњене на помирљивост и на оно што је већ у самим народним обичајима, као што је све то тако доиста било пре доласка руских чиновника (1807).

* * *

Срби и Хрвати, истоветан један народ са два различита имена, усвојивши једни римско-католичку а други грчко-православну веру, имали су у своме народном животу невероватну историјску и географичку несрећу, што су се десили на самој међи двеју сфера верског, културног и политичког антагонизма. Један исти народ, који сад броји од прилике 10 милиона душа, расцепљен на двоје и начињен немоћним да што створи — ето то је слика која представља Србе и Хрвате. У

римско-византијско време Срби су се налазили у сфери византијској а Хрвати у сфери римској. Од XI века како су се заоштравале и огорчавале несугласице међу Римом и Византијом, и међу Србима и Хрватима, према томе се, њихов расцеп све више тровао и удубљавао.

Несрећа је хтела да се истом таком неприликом помете и прерођај овога народа у XVIII и XIX веку и да се нарочито препрекама посеје и збуну и политичко ослобођење Срба и ново стварање њихове народне државе. Велики ти покрети почеше се у последњој четвртини XVIII века, онда кад су Срби у својој народној образованости чинили тек прве почетке. Хришћански народи, Словени, Грци, Румуни, Арбанаси који су испуњавали Европску Турску, једва знајући и како је коме народно име, имајући сви свој средње-вековни замотуљак више или мање славних успомена, лежаху, у то време, још морално мртви, покривени грдним забором, погребени рушевинама турских освојења, али ипак још толико живи да би могли кукати за каквим год ослободиоцем. Русија и Аустрија су у томе налазиле најбољи изговор да желе поделу Турске одвајајући свака себи, дуж својих граница, зоне својих интереса и својих освојења. Разуме се да су при овој подели Срби сви до једнога дошли у сферу аустријску. Али су се сплеле прилике које су јако замрсиле посао тако прост и лак по спољном изгледу. Руско-аустријски споразум (1780—1782) нити је био потпун ни искрен у ономе што се тиче Срба православних, најживљега племена међу југословенским народима. Ма да је она подела њих бацила у аустријску сферу, Срби се нису могли задовољити аустријском политиком, отворено непријатељском према њиховим аутономним тежњама и према православљу, политиком која се не само није искључиво руководила идејама народног балканског ослобођења, него је ишла за побудама са свим друге врсте. Сама Русија, сматрајући себе, после пада Византијског Царства, као главу и заштитника православља, није хтела ни на ком крају православног света да се изложи непопуларности, те тако и Србе, ма да су они по географији улазили у аустријску сферу, нису Руси никада хтели да искључе из своје сфере заштите пра-

вославних. То се с очевидношћу показало у рату међу Русијом и Турском, када су устаници Срби служили Русима као десно крило. Аустријанцима је то било криво до Бога. Они су ради били да се Руси управљају по њиховим, аустријским разлозима (макар да ти разлози за Русе нису могли имати вредности), и да према Србима и њиховим захтевима остану са свим немарни зато што су они уписани у сферу аустријску.

У самој ствари и Руси су тога времена осећали са свим другојачији интерес за Србију, докле су се надали да ће им Србија моћи постати гранична земља и руски протекторат, а Русија се сама стално утврдити у Влашкој и у Молдавској; међутим и тај се интерес одмах променио кад се у Русији видело да се Русија неће моћи одржати у две дунавске кнежевине и да ће оне остати што су биле и до тада. За случај да се могла очекивати прва расправа, т. ј. сједињење Влашке и Молдавске с Русијом, били су (барем у врховним круговима) вољни да од Србије праве независну државу, која би, наравно, била опет под надзором руским. А кад је настала она друга, неповољна расправа, наиђе страховање да се Аустрија не користи оним што би Русија изградила за Србију. О томе имамо врло јасан доказ у неповерењу ђенерала Кутузова и осталих преговарача Букурешкога Уговора спрам српских главара, којим се највише и доказује она знаменита промена у одношајима међу српским главарима и Русијом. Што се Србије тиче, главна је тачка у тим преговорима било питање о српским градовима. Преговорачи турски упорно су тражили градове као залог за ново подчињење Срба и као знак којим ће се у Србији обележити турско суверенство, и они напомену Русима да градови у српским рукама неће бити нимало сигурни од могућних аустријских прохтева. Ђенерал Кутузов је писао 8. октобра 1811 војном министру у Петрограду, да Србији не остаје сад ништа друго до да падне под аустријски утицај у толико већма што ће се она сад удаљити од руских граница, те да неће бити у стању да Београд од Аустријанаца одбрани. Ето тако се, веома неозбиљним начином, одлучило уступање градова у Србији у турске руке, из

разлога суревњивости према Аустрији, не учинивши да се питање барем зрелије испита са још којега гледишта. Позније су се Руси чисто стидели да јадним Србима саопште шта су за њих уговорили и потписали, и нису се напустили да то учине него тек пошто су се одредбе уговора преко других свуда разгласиле. Наравно да су Карађорђе и Срби овим били и изненађени и са свим смрљени. Карађорђе је, нарочито, био са свим смлаћен; он изгуби свеколико некадашње уздање у се и у своју пређашњу несаломљиву издржљивост. Као што смо једном већ казали, развитак Србије и несрећнога српског народа овим је сметењаштвом бачен назад најмање за педесет година.

Ето како су Срби, бачени између чекића и наковња, страдали без престанка само од тога положаја, ни криви ни дужни. То је узрок зашто је ослобођење Србије напредовало тако споро. Од 1793 па до 1830 ваљало је преко главе претурити безбројне кризе и борбе, да се дође до прогласа потпуне аутономије под протекторатом руским с турским гарнизонима и насељима по градовима. Истом на Париском Конгресу наређено би да се Србија узме под протекторат и гаранџију свију европских сила. Исто, у главном развиће Бугарска је претурила много брже, тако да је за тридесет година, вешто вукући користи из руско-аустријског супарништва и благодарећи својему згоднијем географском положају, успела да изради потпуну независност. Бугарска се налази изван сфере аустријске!

Друга глава Калајева дела која говори о аустријској политици на Истоку, веома је занимљива, и у њој се даје највише неиздане грађе. Калаи је ту главу израдио по аутентичним актима бечких архива који другима нису били приступачни. Само што се та глава тиче Србије тек посредно. Из те се главе врло добро види колико је много Аустрија држала на споразум међу царцом Катарином II и Јосифом II, и колико се с аустријске стране много пребацивало Русији, чак и у врло ситним стварима, што се меша у аустријску зону, на запад од Тимока и Ђердапа. Током година 1804, 1805 и 1806 међусобно неповерење канцеларија у Петрограду и у Бечу било је толико велико, да се

никада ни о чем нису могли споразумети у ономе што се тицало српско-турскога сукоба. И сами рат са Француском, у ком су Аустријанци и Руси у савезу војевали против заједничког непријатеља, није био у стању да ублажи њихову међусобну суревњивост због Србије. И ма да је устанак српски био изазван правом силом, и ма да се у тим пословима није имало времена за дангубљење, Аустрија, спречена сама да подржи устанак, очекивала је да Русија (која се налазила у са свим другојачијем положају) учини то што и она (стр. 79) и да српске устанике остави њиховој судбини! Врло су често обзираи човечности хладнокрвно остављани на страну. Пошто су се Наполеон и цар Александар видели у Тилзиту, и пошто је Аустрија сазнала да је Наполеон пристао да се Влашка и Молдавска коначно уступе Русији, почела је на ново радити да тражи извршење споразума од 1782. Бечки кабинет је настојавао да се Аустрији уступе Босна и Србија, ако би баш дошло до тога да Русији припадну оне две румунске области. Али је било увек нешто на што се бечки кабинет никако није могао да склони — то је да предузме какву год акцију. Срби из Србије више пута су чинили Аустрији предлоге да она узме у руке дело ослобођења од Турака (стр. 71, 72, 78, 79, 84, 214, 222, итд.), али се бечки кабинет није могао одлучити да што предузме, а није престајао кидати се и срдити, ако би Русија ма најмање што предузела. Савети самога Наполеона, да Аустрија промрда и да створи какво год дело на том крају, остали су такође непослушани. Кад се саломии Родофиникин, Аустрији се понуди сам Карађорђе, разуме се, вазда под погодбама засебне администрације и веће или мање аутономије (Калаи, стр. 387, виђење са ђенералом Симбшеном), али се у Бечу нису могли да одлуче да што било предузму. И Калаи, и сви други историци који су писали о томе времену, не налазе доста речи да осуде аустријску политику после смрти Јосифа II, па све до свршетка наполеонске кризе. Могућно је да су се тим Аустријанци користили 1878 у Берлину и после у Босни, коју су (по савету Бизмарковом) заузели не чекајући да се претходно споразумеју с Турском како је било наре-

ђено у Берлинском Уговору, а исто тако и 1908, кад је дошла на ред анексија Босне и Херцеговине. Иницијативу такве врсте не би никада предузели аустријски државници из времена 1804—1813. Али је питање да ли се умесно чини што се куди обазрива политика Метерниха и његових претходника.

Дужни смо да прво и прво напоменемо да ни политика Метерниха и његових претходника није била без икаква основа. Ратови XVII и XVIII века, који су се свршили споразумом с Русијом о подели Европске Турске, још су били у скорашњој успомени. Пруска, северни сусед, није била оно што је сад Аустрији Немачко Царство; у Берлину је владало туркофилство, и суревњивим је оком посматран сваки напредак Аустрије на истоку. Знало се да у Цариграду с разлогом мисле да је у Србији устанак немогућан, ако му не повлађују аустријске власти, а то се повлађивање поопштравало тиме што су извршиоци заповести из Беча на српској граници били Срби из границе. Осим тога и Аустрија се сама кидала на две стране. Она се отимала за руско пријатељство и за поделу турских земаља, и противила се таком чему само кад се њојзи није ништа давало; у исто пак време она је рада била да се додвори и до поверења у Турака. И Србима је обећавала пријатељство када би се год осећала слободна од своје супарнице и кад би имало колико год изгледа да ће се Србија сјединити с аустријским областима. Али нека би Срби показали најмањи знак самосталности, или нека би Руси постигли какав год најмањи успех, и онда када би тај исти успех могли имати Аустријанци сами, Аустрија би показала увек намрштено, непријатељско лице и била би готова на најсуровије и најопштрије мере. Зар није, по томе, и Србима, и Турцима, и Русима било и сувише јасно, да је Аустрија на дну своје душе мислила само на окупацију и на освојење Србије? У оно се време то назирало и сумњало; данас се то зна поуздано.

Аустријски историци који су писали о овоме периоду њихове историје куде неодлучност кнеза Метерниха и његових претходника. А ми бисмо имали да им приговарамо за са свим другу ствар. Нама су разу-

мљиви прохтеви или потребе, да се царство увелича анексијом ових или оних области. Само ми никад нећемо моћи допустити да се са свим избацују из рачуна људи што у тим крајевима живе својим животом народним, политичким и економним, и да се о њима никакав рачун не води, нити да им се каква симпатија показује. Не зна шта ради ко би мислио да је то сувишно. Србима се сувише често одговарало охолом немарношћу; то се исто показивало спрам њихове вере, спрам њихових народних осећаја, и Срби су све то опажали по тежини самога тога поступања. А у суревњивој борби међу Аустријанцима и Русима, Руси су свагда имали на руци неодољивих средстава да завладају и да се унесу у морални део српскога народнога живота. Срдећи се на то ма да је то било са свим природно, Аустријанци су положиј ствари отежавали пакошћу и мржњом, не пропуштајући никада да их покажу. Није њима требало много, да даду видети и познати свој славофобизам и своју антипатију према грчко-православној вери. А да су умели да се понашају томе противно, и они су могли постићи са свим повољне резултате, јер су Срби, по својему народном карактеру, такви да су мекани према блакости и савитљивости око њих, а да су, напротив, упорни и јогунасти према свакоме који је према њима осيون и крут.

Што су у ово доба често пиљане молбе, у којима се изјављује оданост Срба према Аустрији од стране Карађорђевог и од стране осталих Срба, не треба узимати тако озбиљно како се то често чини. Након несрећа од 1809, у којима се још једном видело да побуњени Срби сами не могу одржати према Турском Царству своју независност, Карађорђе је, грдно срдит на Русе због њихова понашања 1807—1809, чинио сам такве кораке и код Аустрије и код Наполеона. Али су то били поступци, изазвани чистим очајањем. У њима треба разумевати само једну истину, а то је да су Срби волели ма коју владу него ли владу турску. После дуготрајне борбе, у којој је било и насиља, и убистава, и плачкања и отмице мусломанских имања, главари српскога устанка нису били вољни ни да помисле на повратак турске власти, и кад би дошли тешки тре-

нутци, опомињали би се дивље страсности освете турске, коју су они сувише добро знали. У таквим тренутцима сваки би пристао да се молба поднесе коме било. Поврх чисто материјалних обзира и рачуна, и родољубље се било већ толико пробудило да су људи волели живот колико толико слободан него повратак турскога безвлашћа и самовоље. Једино се овим погледима имају да објашњавају и цене предлози Карађорђа и осталих Срба којима се изјављивала жеља подчињења под власт аустријску. Главари српскога устанка били су искрено одани једној јединој ствари — автономiji и слободи своје отаџбине.

* * *

Кад се остави на страну аустријско гледиште, ваља признати да је после Л. Ранка Калаи једини стран писац, који је добро проникао појединости различитих замршаја српскога устанка. Да је његова књига изашла с крајем 1898 или 1899, када му је рукопис свршен, био би, у то време, и са свим нов и принео би у знање нове српске историје више непознатих чињеница. Тога ради што је рукопис Калајев објављен десет година позније, њега су претекла новија српска дела, штампана кроз то време, којима се обогатило знање о историји васкрса Србије не само мноштвом нових објашњења него и употребом многих неизданих докумената. Тога ради књига Калајева изгледа сад на многим местима застарела. Многа његова објашњења изгледала би пре десет година нова, нарочито на оним местима где се историја Србије склапа и додирује са великим наполеоновским превратима и с дипломатском историјом оновремене Европе, али су њих дали и српски историци у првој декади XX века, докле је посао Калајев узалудно лежао у неком столу или рафу. Калаи је, такође, у своме делу употребио из архива аустријских мноштво неизданих докумената велике вредности. Примера ради навешћемо саопштење о ноти надвојводе Карла од 15 јануара 1807, која је упућена била графу Стадиону о што скоријој окупацији Београда, који се у тај мах већ налазио у рукама српским (стр. 133).

И то припада у велику игру аустријско-руског супарништва.

Једина ствар, која делу Калајеву даје тип оригиналности, то је гледиште аустријско, тако да његова књига може вредити више као прича о улози што ју је Аустрија узела у заплетима изазваним устанком српским, него ли као историја самога тога устанка. Најбољи је доказ за ово што тврдимо пета глава посмртнога Калајева дела, о српским бунама у Угарској од 1807—1808, о којима до сад нико ништа није говорио ни у једној историји српског устанка. Признајемо да је ширење револуционарног духа из Србије могло донекле допринети постању тих нереда у суседној монархији; можемо признати чак и то, да су томе покрету давали неку лабаву потпору и поједини српски главари, људи неписмени, који ништа знали нису ни о међународном праву ни о његовим дужностима и који су се у овим пословима руководили више осећајима вере, расе, па рецимо чак и мислима о економском стању, али не можемо никако пристати да се прича о тим нередима уноси у историју српскога устанка, јер они с њоме немају никакве органичке везе. То је неред чисто угарски и аустријски, који је могао веома лако планути и да у Србији није било никаквога устанка.

Међутим ми мислимо да је историк дужан да буде сам одан главном предмету свога изучавања. Чувени немачки историк Л. Ранке показао је то ванредно јасно својим примерним радом. Да ли ће устанак или васкрс српски или југословенски свршити се протекторатом руским или увеличањем аустријских круовина, питање је споредно. Историја треба да приповеда, чисто од сваке тенденције, оно што се једно за другим збивало у самом животу народном. Почетак српске тежње за независношћу почиње још 1790—91 и 1793; та се тежња јавља на свет 1804 с нарочитом силином. То је била стара српска држава која је стресала са себе сан и дремеж и која је повраћала у живот врлине и слабости српскога народа из средњег века. Тај почетак, тај васкрсли живот овога националног вековног организма ваља имати пред очима непрестанце, како

у практичној живој политици тако и у историји. На историји је да испитује и изучава с интересом и ода-ношћу напредовање или назадовање те државе или целог народа без икакве личне тежње, без икаквог нарочитог осећања. Ето како ми схватамо задатак праве историје једнога народа или једне земље. И као што историја, кад погледа на стара времена, не може српски устанак другојачије сматрати него као нову главу историје, којом се само наставља једва прекинути конач, исто тако и практична политика обично наставља кретање и рад по старим путевима. Ми можемо да схватимо што Аустрија тежи да са својим царством састави некадашње турске области с десне стране Саве и Дунава. Али не можемо да схватимо средства која се употребљују да се тај задатак постигне. Земље се без људи не освајају никада, и како се тражи да се обезбеди земља, тако би исто требало радити и да се обезбеде људи. А ми видимо да Аустрија није чинила ништа да придобије и осигура по поменутим земљама људе.

Изгледа да се споразум међу царем Јосифом II и царицом Катарином није сматрао као план, према коме треба водити мудру политику освајања него као са свим исправна тапија на имање, с којом је ваљало само ући и заузети оно што је у њој забележено. И тај се посао постави за правило, нимало бригу не водећи о живим људима који су на означеном земљишту живели и којима су живот и осећања били на коцки. У нашем слободоумном веку и сама се освојења имају вршити с извесним пристанком оних који се освајају; и освојења се морају, колико је год могућно, изводити начинима помирљивим и благим.

Јасно је из свега што смо догде излагали, да ми нисмо сагласни ни с тоном ни с начином Калајевог дела. Изричући такав суд, ми мислимо да имамо веома дубоких разлога. Ми то чинимо, на име, зато што ми не маримо за Аустрију средњовековну, ни за њезине круновине, ни за њезину старинску организацију. Ми мислимо да је време да се на томе месту оснује нова ера на широј и сувременитој основи конфедерације народности с општим правом једнакости за све без раз-

лике. По мишљењу целог света, у Аустрији су преживели свој век и пан-германизам и пан-мађаризам.

Не водећи рачуна о захтевима науке које смо мало час напоменули, студије су Калајеве, дело чисто аустријско, узеле за полазну тачку основицу савршено назаду. Поред свих добрих страна, дело се само собом осуђује на судбину тенденциозних списа. Нама није непознато да остварење нашега идеала тражи много времена. Али ми говоримо с гледишта научнога, и ми нисмо принуђени да гледамо како да се бочимо са захтевима политичког опортунизма. Живот је народа много силнији него што су то политичке комбинације. Баш је овај период српске историје томе најбољи доказ. И Русија, супрот свеколиком аустријском проклињању, и Аустрија, обасута подазрењима руским, и више њих других с њима, желели су да постане и порасте на месту садашње Србије сасвим друго нешто. Па ипак су њихова супарништва, народни живот српски и помоћ неинтересованих држава успели да се ту подигне држава народна, независна и слободна, с природном и императивном задањом да служи као језгро многобројним југословенским групама. Успех у политици припада онима који умеју да предвиђају и да рачунају с извесношћу по стварним струјама које ће имати да надвладају у будућности. Велико царство као Аустрија не може се од тога правила изузети. Што је неко јачи, толико је више у стању да извуче користи из онаког поступања. А ко хоће да плива уз воду, може свеколико изгубити. Нарочито је историчима задатак да о овоме воде рачун колико је год могућно. Ако не чине тако, прети им вечити заборав!

Ловран — Београд
априла — маја 1910